

Özbekistan'daki Masal Araştırmalarının Tarihi Gelişimi

Historical Development of Folktale Researches in Uzbekistan

Selami FEDAKAR*
Ege Üniversitesi

Özet

Özbek masallarıyla ilgili ilk araştırmalar, 19. yüzyılın sonlarına doğru başlamış ve daha sonraki dönemlerde artarak devam etmiştir. İlk dönemde düzensiz bir şekilde yürütülen bu araştırmalar daha sonraki yıllarda daha sistemli ve planlı olarak yapılmaya başlanmıştır. 20. yüzyılın ilk yıllarında başlayan derleme faaliyetleri zamanla hız kazanmış ve daha sonraki yıllarda artarak devam etmiştir. Bu yıllar arasında gerçekleştirilen çalışmalar sonucunda pek çok masal metni derlenmiştir. Derlenen masal metinlerinin yayımlanmasıyla büyük bir masal külliyatı oluşmuştur. Masal metinlerinin çoğunun yayımlanmasından sonra Özbek masallarının incelendiği kitap bütünlüğündeki çalışmalar ortaya çıkmış ve günümüze kadar devam etmiştir. Söz konusu çalışmalarda Özbek masallarının ve masalcılığının kendine özgü yönleri başarılı bir şekilde tahlil edilmiştir.

Özbek masal araştırmalarının tarihi gelişim sürecini değerlendirmek amacıyla hazırlanan bu makalede Özbek masalları üzerinde Özbekistan'da yapılan araştırmalar belirli tarihi dönemlere göre başlıklar halinde değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türk Dünyası, Sözlü Gelenek, Halk Edebiyatı, Özbek Türkleri, Masal.

Abstract

The first studies related to Uzbek folktales were initiated in the late 19th century and they were progressively increased during subsequent periods. These studies that were carried out irregularly during first period have started being performed systemic and planned manner in the following years. The compilation activities started in the beginning of 20th century have gained pace and continued in the following years. As a result of studies carried out between these years, countless number of folktale texts was compiled. Through publication of compiled folktale texts a corpus of tales was created. After publication of many folktale texts, studies having integrity of book where Uzbek tales were scrutinized have emerged and continued up to day. In those published works, the unique aspects of Uzbek

---

* Doç. Dr., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
selamif@hotmail.com

folktales and folktale narrating tradition were analyzed successfully.

In this paper prepared to evaluate the process of historical development of Uzbek folktale evaluations, first those studies carried out in Uzbekistan concerning Uzbek folktales were analyzed.

Key Words: Turkic World, Oral Tradition, Folk Literature, Uzbeks, Folktale.

Giriş

Özbek sözlü kültür ürünleriyle ilgili ilk araştırmalar, 19. yüzyılın sonlarına doğru başlamış ve daha sonraki dönemlerde artarak devam etmiştir. Erken dönemde çoğunlukla Rus araştırmacılar tarafından gerçekleştirilen sınırlı sayıdaki araştırma, bazı halk edebiyatı türlerinin metinlerinin derlenmesi ve yayımlanmasından ibarettir. İlk dönemde belirli kişilerin farklı amaç ve tercihlerine bağlı olarak düzensiz bir şekilde yürütülen bu araştırmalar, daha sonraki yıllarda oluşturulan heyet ve kuruluşlar sayesinde kurumsal bir yapı kazanmıştır. Söz konusu heyet ve kuruluşların bünyesinde 1920'li yıllarda başlayan derleme faaliyetleri zamanla hız kazanmış ve 1950'li yıllara kadar yoğun bir şekilde devam etmiştir. Özbekistan'ın farklı şehirlerinde yapılan derleme çalışmaları sonucunda diğer halk edebiyatı ürünleriyle birlikte pek çok masal metni de kayıt altına alınmıştır. Fakat derlenen masal metinlerinin büyük bir çoğunluğunun yayımlanması ancak 1950'li yıllardan itibaren mümkün olmuştur. Önceleri, sınırlı sayıda makalenin yanında, masal metinlerinin yayımlandığı kitaplara önsöz ve sonsöz olarak hazırlanan Özbek masallarının incelenmesi çalışmaları, derlenen metinlerin yayımlanmasıyla birlikte ortaya çıkan masal külliyatı sayesinde kitap bütünlüğünde hazırlanmaya başlanmıştır. Bilim adamları 1960'lı yıllardan başlayarak günümüze kadar devam eden masal inceleme çalışmalarında, Özbek masallarını ve masalcılığını farklı bakış açılarına bağlı olarak tahlil etmiş ve Özbek masallarının milli ve uluslararası özelliklerini başarılı bir şekilde ortaya koymuştur.

Bu makale, yukarıda ana hatlarıyla çerçevesini çizmeye çalıştığımız Özbek masal araştırmalarının tarihi seyirini değerlendirmek amacıyla hazırlanmıştır. Makalenin esasını oluşturan Özbek masalları üzerinde Özbekistan'da yapılan araştırmalar belirli tarihi dönemlere ayrılarak incelenmiştir.

Özbekistan'daki masal araştırmalarının tarihi gelişim sürecine bakıldığında, araştırmaların yapıldığı dönemlerin siyasi ve bilimsel şartlarına bağlı olarak, amaç ve yöntem bakımından birbirinden farklı özelliklere sahip araştırmaların ortaya çıkmasını sağlayan üç dönemden bahsetmek mümkündür. Bu nedenle, Özbekistan'daki masal araştırmalarını; "Erken Dönem", "Sovyetler Birliği Dönemi" ve "Bağımsızlık Dönemi" adlı başlıklar altında toplayarak tanıtmak yerinde olacaktır.

Özbekistan'daki masal araştırmaları değerlendirilirken, yapılan yayınların içeriğine göre iki farklı yayın çeşidinden söz etmek gerekir. Bu yayın çeşitlerinden ilki, farklı dönemlerde derlenerek kayda geçirilen masal metinlerinin yayımlanması şeklindedir. Diğer yayın çeşidi ise, yayımlanan masal metinlerinin bilimsel olarak incelendiği çalışmalardır. Erken Dönem'deki masal çalışmalarının tamamına yakını sadece masal metinlerinin yayımlanmasından ibaret olduğu için, bu dönemde yapılan çalışmalar her hangi bir ayrıma tabi tutulmadan tanıtılmıştır. Fakat Özbekistan'daki masal araştırmalarının büyük kısmını oluşturan Sovyetler Birliği ve Bağımsızlık Dönemlerindeki masal araştırmaları yayının türüne göre çeşitlilik arz etmektedir. Her

iki dönemde de farklı tür ve boyutta gerçekleştirilen bu araştırmalar, herhangi bir karışıklığa sebebiyet vermemek için, karışık olarak tanıtılmamış, söz konusu yayınlar öncelikle "Metin Yayınları" ve "İncelemeler" adlı iki ana başlık altında sınıflandırılmıştır. İncelemeler başlığı altındaki araştırmalar ise, yayın türüne göre; "Kitaplar", "Kitap Bölümleri", "Makaleler" ve "Tezler" başlıkları altında kronolojik olarak değerlendirilmiştir.

Ayrıca, burada vurgulanması gereken bir başka nokta, masal metninin akademik ve popüler yayımlarıyla ilgilidir. Özellikle Sovyetler Birliği döneminde yayımlanan masal metninin bir kısmının bilimsel, bir kısmının ise popüler nitelikte olduğu görülmektedir. A. S. Puşkin Dil ve Edebiyat Enstitüsü'nün¹ çıkarttığı "Özbek Halk İcadı"² serisinde yayımlanan masal metninin ve söz konusu enstitüde görev yapan bilim adamlarının farklı tarihlerde yayımladığı masal metnini bilimsel yayınlar olarak değerlendirmek gerekir. Çünkü bu kitaplar, tamamen daha önce yayımlanan masal metninin bir araya getirilmesiyle hazırlanmış çalışmalar değil, derlenen masalların pek çoğunun ilk defa yayımlandığı ve masal metninin derleme bilgilerine kitabın sonunda yer verildiği çalışmalardır. Popüler nitelikte kabul ettiğimiz yayınlar ise, daha önce farklı kaynaklarda yayımlanan masal metninin bir araya getirilerek yeniden yayımlanmasıyla oluşturulmuş kitaplardır. Bu kitaplarda yayımlanan masal metninin derleme bilgilerine yer verilmemiş, daha da önemlisi bu kitaplarda yer alan masal metninin yeniden düzenlenerek çocuklara yönelik hale getirilmesi söz konusu olmuştur. Bu nedenle, makalemizde Özbek masallarının metin yayınları değerlendirilirken sadece akademik metin yayınları tanıtılmış, popüler yayınlar üzerinde durulmamıştır.

Erken Dönem

Özbek masalları hakkında yapılan araştırmaların ilk ortaya çıktığı dönem, 19. yüzyılın başlarından Sovyetler Birliği'nin kurulmasına kadar olan ve "Erken Dönem" diye adlandırabileceğimiz dönemdir. Bu dönemdeki çalışmaların neredeyse tümü, Rus Çarlığı'nın görevlendirmesiyle bölgeye giden kişilerle bağlantılıdır. 19. yüzyılın başlarında, Rusların Orta Asya'yı işgaliyle beraber etnograflar, coğrafyacılar, arkeologlar vb.den oluşan Rus bilim adamları, misyonerler ve seyyahlar, Çarlık hükümeti tarafından bölgede araştırmalar yapmak üzere görevlendirilmiştir. Bu araştırmaların yapılmasındaki amaç, Rus işgali altındaki bölgelerde yaşayan Türk boylarının coğrafyası, tarihi, dili ve folklorunun öğrenilerek bu bölge için oluşturulacak politikalarda kullanılmasıdır. Erken Dönem'de yapılan çalışmalar, Orta Asya'daki Türk boyları hakkında bilimsel verilere ulaşılmasını sağlamış olsa da söz konusu çalışmaların yapılmasının altında yatan gerçek sebep, Çarlık hükümetinin siyasi beklentileridir. K. İmamov, Çarlık Dönemi'nde Orta Asya'da araştırmalar yapan; N. P. Ostroumov, V. Çerevanskiy ve P. Tsveçkov gibi kişilerin bilim adamı görüntüsü altında, Çarlığın sömürge rejiminin aktif misyonerleri olduğunu belirtmektedir. (İmamov 1974: 6) Fakat söz konusu çalışmaları gerçekleştirenler, bu çalışmaları hazırlarken, her ne kadar siyasi bir amaç gütmüş olsalar da, bu eserler,

¹ A. S. Puşkin Dil ve Edebiyat Enstitüsü'nün adı, Özbekistan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını kazanmasının ardından "Alişir Nevayi Dil ve Edebiyat Enstitüsü" olarak değiştirilmiştir. Çalışmamızın bundan sonraki kısımlarında söz konusu enstitünün ilk adı "PDEE" şeklinde kısaltılacaktır.

² "Özbek Halk İcadı" serisinde 1964-1990 yılları arasında, başta destan metinleri olmak üzere, masal, koşuk, atasözü, askiye ve fıkra metinleri yayınlanmıştır.

Orta Asya'da yaşayan Türk boylarının halk bilgisi ürünlerinin ilk defa yayımlandığı eserler olması bakımından önemlidir.

Erken Dönem'de Özbek masalları üzerinde yapılan çalışmalar, masal metinlerinin derlenerek yayımlanmasından ibarettir ve bu dönemde yayımlanan masal metinlerinin sayısı oldukça sınırlıdır. Bu dönemde Orta Asya'da araştırmalar yapan misyonerlerin en tanınmış N. P. Ostroumov'dur.³ Taşkent'te "Türkistan Vilayetinin Gazeti" adlı gazeteyi çıkaran ve Taşkent Gimnaziyası'nın [Lisesi] müdürlüğünü yapan Ostroumov, kendisinin, lise öğretmenlerinin ve öğrencilerin derlediği 26 masalı *Sarti, Etnograficeskie Materiali, Narodniya Skazki Sartov. [Etnografik Materyaller, Sartların Halk Masalları]* adlı kitapta yayımlamıştır. Ostroumov kitabının "Giriş" kısmında (ss. III-XVI) Sart [Özbek] masallarıyla Rus masalları arasındaki benzerlikler üzerinde durmuştur. Bu kitaptan alınan 17 masal ve daha sonraki tarihlerde derlenen 4 masalın yer aldığı eser, *Skazki Sartov [Sart Masalları]* adıyla 1906 yılında yeniden yayımlanmıştır. Söz konusu kitaplarda yayımlanan masalların derleme bilgileri her masalın sonunda verilmiştir. Fakat derleme bilgileri arasında, derlemenin yapıldığı tarih bulunmamaktadır. Yayımlanan masalların bazı derleme bilgilerinin o dönemde verilmiş olması ve Özbek masallarının ilk defa yayımlandığı eserler olması bakımından, Ostroumov'un bu çalışmaları dikkate değerdir.

Bu dönemde Özbek masallarının yayımlandığı bir başka çalışma, *Skazki Russkih İnorodtsev [Rus Olmayanların Masalları]* adını taşımaktadır. V. N. Haruzina'nın yayına hazırladığı ve V. M. Mihaylovsky'nin önsöz yazdığı bu eserde; Özbekler hakkında kısaca bilgi verildikten sonra iki Özbek masalı yayımlanmıştır. Kitapta, "Gordiy Han [Kibirli Han]" (ss. 222-225) ve "Han i Vor [Han ve Hırsız]" (ss. 226-227) masalları Sart masalları olarak verilmiştir. Söz konusu kitapta yayımlanan Özbek masallarının, N. P. Ostroumov'un *Sarti, Etnograficeskie Materiali, Narodniya Skazki Sartov* kitabının 1893 yılında yayımlanan ikinci baskısından alındığı kaydedilmiştir.⁴

Erken Dönem'de kitap şeklinde hazırlanan bu çalışmaların yanında, Özbek masal metinlerinin bazılarının gazete ve dergilerde de yayımlandığı görülmektedir. Türkolog A. N. Samoyloviç, 1908 yılında Hive'de bulunduğu sırada derlediği "Annamurad Buva Hakıda" adlı masalı, Rusça "Anna Murat Buvi" adıyla Jivaya Starina Dergisi'nin, Temmuz 1908'deki 4. sayısında yayımlamıştır. A. N. Samoyloviç, bu masaldan başka, Özbekler arasında yaygın olarak "Erni Er Kılğan Hatın" adıyla bilinen masalın Harezmi varyantı olan "Pişak Efsanesi"ni Jivaya Starina Dergisi, Sayı: I-II, 1910, ss 1-8'de yayımlamıştır. (Afzalov 1964: 15-16)

Bu dönemde Özbek masal metinlerini yayımlayan bir başka kişi Namangan-Yerkorğan Yerli Rus Okulu (Rus-Tuzam Maktabi) öğretmeni olan A. Vasilev'dir. A. Vasilev, İsmail Buraimov'dan derlediği "Hısriddin Palvan" masalını, Rusça "Hırsıntdin Palvan" adıyla Turkestanskiye Vedomosti [Türkistan Bülteni] Gazetesi'nde 21 Temmuz 1909'da yayımlamıştır. A. Vasilev yine, Namangan'ın Beşkapa Köyü'nde yaşayan Artıkbay Sarımsakov'dan derlediği "Şahzada Nazar Muhammad ve Malika Nazarbibi" masalını, Rusça "Tsareviç Nazar Muhammad i Tsarevna Nazarbibi" adıyla

³ N. P. Ostroumov, 1883'ten 1917 yılına kadar, 35 yıl boyunca çıkardığı "Türkistan Vilayetinin Gazeti" [Tuzemni Gazit] adlı gazete etrafında bir "Sart edebiyatı muhiti" oluşturmaya çalışmıştır. (Togan 1981: 501)

⁴ V. N. Haruzina'nın hazırladığı bu kitap, Moskova'da yayınlanmış olmasına rağmen, Özbek masallarıyla ilgili ilk yayınlardan olduğu için, eser burada tanıtılmıştır.

Turkestandskiy Vedomosti Gazetesi'nde 4 Temmuz 1909'da yayımlamıştır. (Afzalov 1964: 15)

Bu masalların dışında, "Şahli İskandar [Boynuzlu İskender]" masalı *Putevoditel Çerez Sredney Azii v Taşkent [Orta Asya'dan Taşkent'e Klavuz]* (1893) kitabında, "Cafakaş İab ve Tut Darahtı [Akılsız İab ve Dut Ağacı]" masalı *Yejerodnik Ferganskoy Oblasti [Fergana Bölgesi Yıllığı]* (1902) birinci cildinde, "Akılsız Çal ve Savdagarning Akllı Kızı [Akılsız İhtiyar ve Tüccarın Akıllı Kızı]" masalı ise, 16 Mayıs 1916'da Turkestandskiy Vedomosti Gazetesi'nde yayımlanmıştır. (Nurmurodov 1983: 50)

Bu kısımda üzerinde durulması gereken son çalışma, A. Divayev'in 1895 yılında yayımlanan eseridir. Divayev'in, Sirderya bölgesinden derleyerek, *Etnografıçeskie materialı. Skazki, basni, poslovitsı, zagadki tuzemnogo naseleniya Sirdarinskoy oblasti [Sirderya Bölgesi Köylerinin Halkından Masal, Mesel, Atasözü, Bilmeceler]* adlı çalışmasında yayımladığı halk bilgisi ürünleri arasında masalların da bulunduğu, Özbek bilim adamları tarafından kaydedilmiştir. (Afzalov 1964: 16)

Sovyetler Birliği Dönemi

Erken Dönem'de kişilere bağlı olarak gerçekleşen Özbek masalları hakkındaki çalışmalar, Sovyetler Birliği'nin kurulmasından sonra, oluşturulan resmi heyetler, çalışma grupları ve bazı kuruluşların bünyesinde gerçekleştirilmiştir. Özbek masalları üzerinde Sovyetler Birliği döneminde yapılan çalışmalara geçmeden önce, bu dönemde genel olarak halk bilgisi ürünlerinin, özel olarak ise masal çalışmalarının ortaya çıkış şartlarını ortaya koymak için, bu alanda faaliyet göstermek üzere Sovyet döneminin ilk yıllarında oluşturulan resmi çalışma grupları hakkında kısa bilgi vermek uygun olacaktır. 1918 yılından başlayarak Özbek folklor çalışmalarının sistematik hale getirildiği Dil ve Edebiyat Enstitüsü'nün 1934 yılında kuruluşuna kadar, folklor ürünlerinin derlenmesi görevini üstlenen resmi kuruluşlar ve faaliyetleri şu şekildedir:

Türkistan'daki Türk boylarının etnografisi ve folkloru hakkında araştırmalar yapmak üzere 1918'de Türkistan Sovyet Cumhuriyeti Halk Maarif Komiserliği'ne bağlı "İlmi Bölüm" ve 1920'de ise Türkistan Halk Komiserler Meclisi'ne bağlı "Özbek Bilim Heyeti"⁵ oluşturulmuştur. Türkistan Halk Maarif Komiserliği'nin yayın organı olan "Maarif" dergisinin birinci sayısında, Rus bilim adamları tarafından, Özbek Türkçesinde hazırlanan *Özbek Bedii Edebiyatını Toplamak İçin Kısa Rehber*⁶ yayımlanmıştır. Bu tarihten sonra, Özbek halk bilgisi ürünlerini derleme görevi Özbek Bilim Heyeti'ne verilmiş ve söz konusu heyet "Bilim Ocağı" dergisini de çıkarmaya başlamıştır. İçerisinde hiçbir etnografin ya da halk bilimcinin bulunmadığı bu heyetin; G. Alim Yunusov, M. Y. Elbek, K. Yudahin, E. Polivanov ve G. Zafariy gibi üyeleri halk bilgisi ürünlerine karşı büyük ilgi göstermişlerdir. (Zarifov 1970: 224-226)

⁵ H. T. Zarifov bu heyetin çalışmalarını; "Yerli halkların etnografisi ve folklorunu araştırma sahasındaki çalışmaların saf akademik çalışmalar değildir ve bu çalışmalar Sovyet hâkimiyeti ve devlet menfaatlerine uygun hale getirilmiştir." şeklinde değerlendirmiştir. (Zarifov 1970: 225)

⁶ H. T. Zarifov, bu rehberin içeriğine dair şu bilgiyi vermiştir: "a. Derleme işlerine aydınları da dâhil etmek. (Bu, V. İ. Lenin'in milli cumhuriyetlerde, milli aydınları Sovyet eğitimine ve kültürüne çekme hakkındaki önemli talimatına uygundur), b. Tarla işlerini doğrudan halk arasında yapmak, c. Folklor ürünlerini öncelikle yaşlı kişilerden ve kadınlardan derlemek." (Zarifov 1970: 225)

Özbek Bilim Heyeti'nin başkanı M. Y. Elbek'in Taşkent Bostanlık'ta, G. A. Yunusov'un 1922 yılında Taşkent ile Semerkant'ta ve Ğulam Zafariy'nin 1921-1922 yılları arasında Fergana Vadisi'nde yaptıkları derleme gezileri sonucunda, diğer halk bilgisi ürünleriyle birlikte onlarca masal metni derlemişlerdir. (Zarifov 1970: 226) Töre Mirzayev, 1920-1925 yılları arasında derlenen halk bilgisi ürünlerinin, derlemeciler tarafından devlet arşivlerine teslim edilmediği için kaybolduğunu ve söz konusu derlemelerde elde edilen ürünlerden yayımlanan çok az bir kısmının günümüze ulaştığını belirtmiştir. (Mirzayev 1972: 25)

1924 yılında Özbekistan Cumhuriyeti kurulduktan sonra, o devirde Özbekistan'da sosyal bilimler alanında faaliyet gösteren hiçbir enstitünün bulunmaması ve Orta Asya Devlet Üniversitesi'nin Özbek Filolojisi ve Etnografyası bölümünün yetersiz kaldığı düşüncesiyle, 1925 yılında "Özbekleri Öğrenme (Araştırma) Komitesi" kurulmuştur. Komite, G. A. Yunusov'un başkanlığında faaliyet göstermeye başlamıştır. G. A. Yunusov tarafından hazırlanan "Özbek Halk Edebiyatıyla İlgili Bilgileri Toplayanlara Rehber" Maarif ve Okutuvçı Dergisi'nin 1926 yılındaki 7. ve 8. sayılarında yayımlanmıştır. (Zarifov 1970: 230-231)

1928 yılında, Özbekleri Araştırma Komitesine bağlı "Etnografya, Folklor ve Arkeoloji Araştırma Grubu" kurulmuştur. Bu grubun başına, Özbekistan'daki folklor araştırmalarının kurucusu olarak kabul edilen Hadi Zarifov getirilmiştir. Bu grup daha sonra, 1929 yılında kurulan Özbekistan Devlet Bilimsel Araştırma Enstitüsü'ne bağlanmış ve çalışmalarını bu enstitüsünün bünyesinde sürdürmüştür. 1929-1930 yıllarında Kaşkaderya, Surhanderya ve Harezmi bölgelerinde derleme gezileri düzenlenmiş ve pek çok halk bilgisi ürünü bu dönemde kayıt altına alınmıştır. Fakat Özbekistan'ın başkentinin Semerkant'tan Taşkent'e taşınması sırasında derleme ve araştırma faaliyetleri bir süreliğine durmuştur. Söz konusu araştırma grubu 1932 yılında, Hadi Zarifov, Hamid Alimcan, Uyğun ve Azad Şerafiddinov'un gayretleri sonucunda, "Medeni Kuruluş-İlmi Tekşiriş [Kültürel Kuruluş-Bilimsel Araştırma] Enstitüsü" bünyesinde yeniden oluşturulmuştur. Aynı yıl Ahangaran, Çırçık ve Fergana Vadisi'ne derleme gezileri düzenlenmiştir. (Mirzayev 1979: 87)

1934 yılında A. S. Puşkin Dil ve Edebiyat Enstitüsü'nün kurulması, Özbekistan'daki folklor araştırmalarının büyük bir gelişme kaydetmesini sağlamıştır. 1928'de kurulan ve başkanlığını Hadi Zarifov'un yaptığı "Etnografya, Folklor ve Arkeoloji Araştırma Grubu" daha sonra bu enstitüye bağlanmış ve grup Özbek folkloru hakkındaki çalışmalarını "Folklor Bölümü" adı altında sürdürmüştür. Folklor Bölümü'nün çalışmaları sayesinde, daha önce derlenen halk bilgisi ürünlerinin muhafaza edilmesi için enstitü bünyesinde bir arşiv oluşturulmuş ve belirli bir sistematığe bağlanan derleme gezilerinin, Özbekistan geneline yayılması sağlanmıştır. Bunun sonucunda, Özbekistan genelinde ve Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Tacikistan'ın Özbeklerin yaşadığı bölgelerinde derlemeler yapılmıştır. (Mirzayev 1979: 87)

1918 yılından, PDEE'nin kurulduğu 1934 yılına kadar pek çok derleme gezisi düzenlenmiş olmasına rağmen, derlenen metinlerin pek azı yayımlanabilmiştir. Sayısı çok az olan yayınlar arasında masal metinleri bulunmamaktadır. Özbek masal metinlerinin yayımlandığı ve incelendiği çalışmalar PDEE'nin kurulmasından sonra başlayarak günümüze kadar devam etmiştir.

Metin Yayınları

Özbek masalları üzerinde, Erken Dönem'deki çalışmaların çoğu Rus kökenli bilim adamları tarafından gerçekleştirilmiş olmasına rağmen, Sovyetler Birliği döneminde, özellikle de PDEE kurulduktan sonraki masal araştırmalarının çoğu, Özbek bilim adamları tarafından yapılmıştır. Bu dönemdeki masal araştırmalarının sayısının daha fazla, yayınların çeşitli ve başarılı olmasının altındaki neden de bu olmalıdır. Sadece masallar değil, Özbek folklorunun diğer türleri üzerine de çalışmaları bulunan Hadi T. Zarifov, Mansur İ. Afzalov, Halid Rasulov, Zubayda Husayinova ve Muzayyana Alaviya gibi akademisyenler Özbekistan'daki ilk kuşak halk bilimciler olarak kabul edilir. Daha sonraki yıllarda yapılan araştırmalar, ilk kuşak halk bilimcilerin yetiştirdiği, Kamilcan İmamov, Töre Mirzayev, Bahadır Sarımsakov, Gayrat Calalov, Malik Muradov vb. gibi bilim adamları tarafından gerçekleştirilmiştir.

PDEE kurulduktan sonra, yukarıda adları verilen bilim adamlarının özverili çalışmaları sonucunda, dağınık ve düzensiz bir halde olan derleme faaliyetlerine belli bir düzen kazandırılarak ülke geneline yayılması sağlanmış ve derlenen masal metinlerinin yayımlanmasına başlanmıştır.

Sovyetler Birliği döneminde, PDEE kurulduktan sonra, Özbek masal metinleri ilk defa, müstakil masal kitapları halinde değil, Özbek halk edebiyatının farklı türlerinden örneklerin yayımlandığı antoloji ve ders kitaplarının içinde yayımlanmıştır.

Miyan Buzruk Salihov, halk edebiyatı antolojisi niteliğinde olan ve 1935 yılında yayımlanan *Oktyabrgaça Bolgan Özbek Ağzaki Adabiyati [Ekim'e Kadar Özbek Sözlü Edebiyatı]* adlı eserinde; destan, atasözü ve sahne oyunları ile birlikte, "Bay bilan Navça", "Avam Falçı", "Üç Yalğan" ve "Tum Sağırılığım" gibi masalları da yayımlamıştır. M. B. Salihov, her bir masal metninden önce, söz konusu masal hakkında kısa bilgi vermiştir. Daha sonra masalın anlatan ve derleyen adlarını ve derleme yerini kaydetmiştir. (Afzalov 1964: 17)

Bu dönemde Özbek halk edebiyatının diğer türleriyle birlikte masal metinlerinin de yayımlandığı diğer bir çalışma, Hadi Zarifov tarafından hazırlan *Özbek Folklori* adlı eserdir. H. Zarifov'un Pedagoji Enstitüsü için hazırladığı bu ders kitabı, giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Kitabın birinci bölümü "X. Asırdan XIV. Asra Kadar" (ss. 13-42), ikinci bölümü "XV. Asırdan Oktyabr [Ekim] Sosyalist İhtilaline Kadar" (ss. 43-306), üçüncü bölümü ise "Sovyet Folkloru" (ss. 307-372) adlarını almaktadır. Kitabın ikinci bölümünün 223-266 sayfaları arasında 20 masal metni yayımlanmıştır. H. Zarif, bu masallardan 2., 3., 4. ve 9. masalların metinlerinin sonuna, sadece masal anlatıcısının adını kaydetmiştir. Hadi Zarifov'un bu çalışmasının en önemli tarafı, eserinde yer alan masalların derlendiği ağız özelliklerinin korunarak yayımlanmış olmasıdır.

Özbek masal metinleri, Özbek Türkçesinde müstakil bir kitap olarak ilk defa 1939 yılında yayımlanmıştır. Büyük Karimiy'nin (1905-1945) PDEE arşivinde bulunan masal metinlerinin yayımladığı *Özbek Halk Ertaklari* adlı kitabında 21 masal metni bulunmaktadır. Ayrıca B. Karimiy, eserinin 3-13 sayfaları arasında bulunan "Halk Ertaklari" adlı söz başında, folklor eserleri, özellikle de masal araştırmalarının önemi üzerinde durmuş ve kitapta yayımlanan masalları kısaca tahlil etmiştir. B. Karimiy, Özbekistan'daki profesyonel masal anlatıcılarından pek çok masal metninin halen derlenmediğini ve kitabın yayımlandığı tarihe kadar PDEE'nin arşivinde bulunan masal metinlerinin hepsinin bu kitapta yer aldığını belirtmiştir. (Karimiy 1939: 12)

Önce 1951 yılında yayımlanan ve daha sonra masal sayısındaki bazı değişikliklerle aynı yayınevi tarafından 1953 yılında yeniden yayımlanan *Özbek Halk Ertaklari* adlı eser, Mansur İ. Afzalov ve Halid Rasulov tarafından yayına hazırlanmıştır. Daha sonra Özbek masal metinlerinin yayımlandığı birçok kitaba kaynaklık edecek olan bu kitabın 1951 baskısında 36, 1953 baskısında ise 26 masal metni bulunmaktadır. Her iki kitap da Rusça *Uzbekskiyе Narodniye Skazki [Özbek Halk Masalları]* adıyla, aynı tarihlerde Taşkent'te yayımlanmıştır. Her masalı çevirenin adlarının yazılı olduğu Rusça yayının redaktörlüğünü, Taşkent'te büyüdüğü için Özbek Türkçesini bilen ve Özbek masalları da derlemiş olan M. İ. Şeverdin adlı Rus yazar yapmıştır. Kitabın 1953 yılındaki Rusça baskısı, *Die Märchen Karawane: Aus dem Usbekischen Märchenschatz* adıyla, M. Spady tarafından Almancaya tercüme edilerek, 1959 yılında yayımlanmıştır.

Özbek masal metinlerinin en kapsamlı ve akademik yayını Mansur İ. Afzalov, Halid Rasulov ve Zubayda Husayinova tarafından yayına hazırlanan ve 1960-1963 yıllarında iki cilt halinde yayımlanan *Özbek Halk Ertaklari* adlı kitaptır. 1960 yılında yayımlanan birinci ciltte 76 masal metni, 1963 yılında yayımlanan ikinci ciltte ise, 114 masal metni bulunmaktadır. Akademik düzeyde olan kitabın en önemli özelliği, yayımlanan her bir masalın derleme bilgilerinin verilmiş olmasıdır. Kitabın "İzahlar" kısmında her masal için verilen derleme bilgilerinde; masalın adı, masalı anlatanın ve derleyenin adı, derleme tarihi ve yeri, PDEE Folklor Arşivi'ndeki envanter numarası yer almaktadır. Ayrıca, eserin birinci cildinin başında, 5-12 sayfaları arasında, M. İ. Afzalov'un hazırladığı ve Özbek masallarının o tarihe kadarki en kapsamlı incelemesi olan "Özbek Halk Ertaklari Toğrisida" adlı giriş yazısı, eserin önemini bir kat daha arttırmaktadır. 1963-1964 yılında aynı yayınevi tarafından ikinci baskısı yapılan bu iki ciltlik eserin, bazı masallar çıkartılarak 1995-1996 yıllarında iki cilt halinde, Özbeklerin günümüzde kullandığı Latin alfabesiyle 2007 yılında üç cilt halinde ve son olarak da 2008 yılında bazı masal metinleri çıkarılarak tek cilt halinde yeni baskıları yapılmıştır. Bunun yanında, bu iki ciltlik yayın Rusçaya tercüme edilerek, M. İ. Şeverdin redaktörlüğünde 1963, 1967 ve 1972 yıllarında yayımlanmıştır.

Özbek masallarının iki cilt halinde yayımlandığı bu kapsamlı yayından sonra, Özbekistan'ın farklı bölgelerinden derlenen masal metinleri, derlendiği bölgenin adıyla ve aynı konuları işleyen masalların bir araya getirilmesiyle oluşturulan kitaplar yayımlanmaya başlanmıştır.

Bu şekilde hazırlanan yayımlardan ilki, esas çalışma alanı Özbek lehçeleri olan Fettah Abdullayev'in hazırladığı *Harezmi Ertaklari* adlı eserdir. F. Abdullayev'in hazırladığı kitapta, Harezmi bölgesinden bazıları kendisi, bazıları da başkaları tarafından derlenen 46 masal metni yayımlanmıştır. Masalların Harezmi bölgesinin ağız özellikleri korunarak yayımlanması kitaba ayrı bir değer katarken, kitabın bilimsel açıdan bir diğer önemli özelliği de kitabın sonunda her masalın derleme bilgilerinin liste halinde verilmiş olmasıdır.

Özbekistan Bilimler Akademisi PDEE tarafından çıkarılan "Özbek Halk İcadı"⁷ serisinin ilk masal kitabı olan *Altın Alma* 1966 yılında yayımlanmıştır. Kitabın bir başka özelliği, aynı konunun işlendiği masalların bir araya getirilerek yayımlandığı ilk çalışma olmasıdır. Kitapta; yeni derlenen ve daha önce yayımlanan, Özbek bilim adamlarının "hayatiyet ertaklar" olarak adlandırdığı 97 "gerçekçi masal"

⁷ PDEE tarafından çıkarılan Özbek Halk İcadı serisinde yayınlanan Özbek Halk Masalları ciltlerini planlayarak hazırlayan M. İ. Afzalov'dur.

yayımlanmıştır. Bu seriden çıkan masal kitaplarının hepsinde, yayımlanan masalların derleme bilgileri, kitapların sonunda yer alan "İzahlar" başlığı altında kaydedilmiştir.

Özbek Halk İcadı serisinden yayımlanan ikinci masal kitabı *Suv Kızı* adını taşımaktadır. 1966 yılında yayımlanan bu eser, Özbek sihirli masallarının bir araya getirilerek yayımlandığı ilk çalışmadır. 22 sihirli masal metninin bulunduğu bu eserde de masalların derleme bilgileri kitabın sonunda yer almaktadır.

1966'da yayımlanan *Altın Alma* kitabından sonra, gerçekçi masallarının yayımlandığı ikinci kitap, yine Özbek Halk İcadı serisinden, *Aycema!* adıyla 1969 yılında yayımlanmıştır. Bu kitapta 84 gerçekçi masal yayımlanmış ve kitabın sonunda masalların derleme bilgilerine yer verilmiştir.

Aynı seriden 1969 yılında çıkan bir başka yayın Namangan'dan derlenen masalların yayımlandığı *Gülpari: Namangan Ertaklari* adlı kitaptır. Kitapta, Tacibay Gazıbayev tarafından derlenip yayına hazırlanan 61 masal metni yayımlanmıştır. Özbek Halk İcadı serisinden yayımlanan bütün eserlerde olduğu gibi, bu eserde de masalların derleme bilgileri kitabın sonunda liste halinde verilmiştir.

Pek çok Özbek masal metninin yayımlanmasında emeği geçen Mansur İ. Afzalov tarafından hazırlanan *Kenca Batır* kitabı, 1973 yılında PDEE yayımlarından çıkmıştır. M. İ. Afzalov'un toplayıp yayına hazırladığı 25 masal metninin yayımlandığı kitabın sonuna Afzalov'un yazdığı "Son Söz" yer almaktadır. Afzalov bu yazısında, Özbek masallarını tasnif etmiş, Özbek masallarındaki atasözlerini, bilmeceleri ve formelleri değerlendirmiş ve masal anlatıcıları hakkında kısaca bilgi vermiştir.

M. İ. Afzalov ile K. İmamov'un toplayarak yayına hazırladıkları masallardan oluşan *Kari Namatak [Yaşlı Kuşburnu]* adlı kitap, akademik metin yayınlarından biridir. K. İmamov, daha önce M. İ. Afzalov ile birlikte yayına hazırlayarak farklı kaynaklarda yayımladıkları masalları bir araya getirerek, 1973'te yılında vefat eden M. İ. Afzalov ile kendi adına 1977 yılında yayımlanmıştır. 26 masal metninin yayımlandığı kitap, Yaş Gvardiya Neşriyatı'ndan çıkmıştır. Aynı dönemde Yaş Gvardiya Neşriyatı tarafından yayımlanan popüler bir metin yayını *İkki Sahrgar [İki Büyücü]* adlı kitaptır. Kitapta M. Aliyev tarafından yayına hazırlanan az sayıda masal yayımlanmıştır.

1983 yılında yayımlanan *Külse Gül, Yığlasa Dür [Gülse Gül, Ağlasa İnci]* adlı kitap, masalların seçimi bakımından diğer masal yayınlarından farklı bir özelliğe sahiptir. Akademik yayınlardan biri olan söz konusu kitapta, sadece, tanınmış bir masal anlatıcısı olan Abduğafur Şükürov'dan farklı tarihlerde, farklı kişiler tarafından derlenen 17 masal metnine yer verilmiştir. Kitabın sonunda masalın adı, derleyen, derleme tarihi ve PDEE folklor arşivindeki envanter numarasından oluşan derleme bilgileri liste halinde verilmiştir. Ayrıca, Z. Husayinova ve B. Sarımsakov tarafından hazırlanan "Sehri Alem Sahibi" adlı son söz niteliğindeki kısa yazıda, A. Şükürov'un hayatı ve masalcılığı hakkında bilgi verilmiştir.

Özbek masallarının 1980'li yıllarda Rusçaya tercüme edilerek birkaç defa Taşkent'te yayımlandığı görülmektedir. Bu kitaplardan biri, M. İ. Şeverdin ve M. Moskaleva'nın redaktörlüğünü yaptığı *Karavan Çudes: Uzbekskiyе Narodniye Skazki [Mucize Kervanı: Özbek Halk Masalları]* adlı kitaptır. Kitabın birinci baskısı 1981, ikinci baskısı ise 1984 yılında yapılmıştır. Diğer çeviri, A. Konovalov ve V. Stepanov tarafından yayına hazırlanan *Volşebniy Tsvetok: Uzbekskiyе Narodniye Skazki [Sihirli Çiçek: Özbek Halk Masalları]* adlı kitaptır. Kitapta efsane, fıkra ve rivayetlerle birlikte, 65 masal metni bulunmaktadır. Aynı dönemde Özbek masallarının Rusçaya tercüme edilerek yayımlandığı bir başka kaynak *Uzbekskiyе Narodniye Skazki [Özbek Halk*

Ertaklari] adlı iki ciltlik kitaptır. H. S. Sülaymanov Elyazmaları Enstitüsü yayınları arasından çıkan kitabın birinci cildi 1987, ikinci cildi ise 1988 yılında yayımlanmıştır. Söz konusu yayın 1972 yılında, yine aynı adla yayımlanan iki ciltlik kitaba dayanmaktadır.

Özbek Halk İcadı serisinden 1985 yılında çıkan *Altın Beşik* adlı kitap, masalların yayına hazırlanması ve yayımlanması bakımından "Kari Namatak" (1977) kitabıyla benzerdir. Bu kitapta yayımlanan masallar da M. İ. Afzalov ve K. İmamov tarafından daha önce yayına hazırlanmış masallardır ve K. İmamov, M. İ. Afzalov'un ölümünden 12 yıl sonra, söz konusu kitabı da kendisi ve Afzalov'un adıyla yayımlamıştır. Kitapta 42 masal metni bulunmaktadır ve Özbek Halk İcadı serisinden çıkan bütün yayımlarda olduğu gibi, bu yayında da masalların derleme bilgileri yer almaktadır.

Özbek masal metinlerinin bu dönemde yayımlandığı bir başka eser *Zar Kakilli Yigit, Bülbüligoya: Özbek Halk Ertaklari* adlı kitaptır. 1986 yılında yayımlanan kitaba ulaşamadığımız için, bu yayının sadece adını vermekle yetiniyoruz.

1988 yılında yayımlanan *Özbek Halk Ertaklari* adlı kitap, bu dönemdeki dikkati çeken metin yayınlarından biridir. Töre Mirzayev ve Bahadır Sarımsakov'un daha önce Özbek Halk İcadı serisinden çıkan kitaplarda yayımlanan masallardan seçtiği 16 masal metni bu kitapta yeniden yayımlanmıştır. Masalı anlatan, derleyen ve yayına hazırlayanların adları, içindekiler kısmında ve her masalın adından sonra verilmiştir.

Özbek Halk İcadı serisinin yedinci masal kitabı olan *Zümrüd ve Kıymat [Zümrüt ve Kıymet]*, Kamilcan İmamov tarafından hazırlanmıştır. Kitapta 54 masal metni yayımlanmış ve her bir masalın derleme bilgisi, kitabın sonundaki "İzahlar" kısmında verilmiştir.

Malik Muradov ve Hacıakbar Şayhov'un derleyip yayına hazırladığı masalların bulunduğu *Gülukahkah, Sehrlı Ertaklar* adlı kitap, Yaş Gvardiya Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır. Kitapta, daha önce hiçbir kaynakta yayımlanmamış olan 11 sihirli masal bulunmaktadır. "Özbek Halk Fantastikası" serisinin altıncı kitabı olarak yayımlanan eserin "İçindekiler" kısmında, her bir masalın adından sonra, masal anlatıcısının adı verilmiştir.

1990 yılında yayımlanan *Lukmani Hakim [Lokman Hekim]* adlı kitap, Özbek Halk İcadı serisinin sekizinci ve son kitabıdır. Söz konusu kitapta, usta masal anlatıcısı Nurali Nurmatov'dan derlenen masallarla birlikte, nakllar, komik hikâyeler ve fıkralar da yayımlanmıştır. Kitabın "İçindekiler" kısmında, her masal metninin adının yanında, derleyen ve metnin PDEE folklor arşivindeki envanter numarası da kaydedilmiştir.

Özbek masal metinlerinin Sovyetler Birliği döneminde yayımlandığı son kitap Şamirza Turdimov tarafından hazırlanmıştır. Özbekistan Bilimler Akademisi A. S. Sülaymanov El Yazmaları Enstitüsü yayınlarından 1990 yılında çıkan *Özbek Halk Ertaklari* adlı kitapta 25 masal metni yayımlanmıştır. Kitabın başında, Gayrat Calalov'un yazdığı "Ertaklarımız Cılası" adlı önsöz bulunmaktadır.

Buraya kadar verilen bilgilerden de anlaşılacağı gibi, Özbek masallarının metin yayınlarının yapıldığı çalışmaların sayısı oldukça fazladır. Erken dönemde sınırlı sayıda olan masal metinlerinin derlenmesi ve yayımlanması çalışmaları, Sovyetler Birliği döneminde daha düzenli bir hale getirilmiş ve Özbek bilim adamlarının çabalarıyla oldukça fazla sayıda masal metni derlenerek yayımlanmıştır.

İncelemeler

Kitaplar

Özbek masallarının incelendiği, kitap bütünlüğündeki ilk çalışma, masal metinlerinin yayımlanmasında büyük emeği olan Mansur İ. Afzalov'un *Özbek Halk Ertakları Hakında [Özbek Halk Masalları Hakkında]* adlı kitabıdır. Afzalov'un masal metinleri üzerinde uzun yıllar çalışmasının bir sonucu olarak ortaya çıkan bu kitabı, dört bölümden oluşmaktadır. Kitabının giriş kısmında; masalların önemi, çocuk terbiyesindeki rolü, yazılı edebiyatla ilişkisi ve Özbek masallarının derlenme ve yayımlanması konularında kısaca bilgi verilmiştir.

Özbek masallarını ilk defa tasnif eden M. İ. Afzalov, masalları konularına göre; "Fantastik Masallar" ve "Realist Masallar" şeklinde iki ana başlık altında incelemiştir. Fantastik masallar grubunun alt başlıkları olarak "Hayvan Masalları" ve "Sihirli-Fantastik Masallar", realist masallar grubunun alt başlıkları olarak ise, "Gündelik Masallar" ve "Hicvî Masallar" dâhil etmiştir. M. İ. Afzalov'un kitabının bölümleri de bu tasnife göre şekillenmiştir. Kitabın birinci bölümüne "Hayvanlar Hakdagi Ertaklar", ikinci bölümüne "Sehrli-Fantastik Ertaklar", üçüncü bölümüne "Hayatiy-Satirik Ertaklar" adları verilmiştir. İlk üç bölümde masallar; konuları, kahramanları ve tür özellikleri bakımından, masallardan örnekler verilerek, değerlendirilmiştir. "Özbek Halk Ertaklarının Öziga Has Hususiyatları" adlı dördüncü ve son bölümde ise, Özbek masalları; hacimleri, mensur-manzum olmaları, masallarda kullanılan atasözü ve bilmece, formeller, dil ve diyalog yapıları bakımından incelenmiştir. M. İ. Afzalov'un bu kitabı, Özbek masallarının tasnif edilerek incelendiği kitap şeklindeki ilk çalışma olması ve Özbekistan'da daha sonraki yıllarda masal türü üzerinde çalışan bilim adamlarına yol gösterici nitelikte olması bakımından önemli bir eserdir.

Anara Möminova'nın 1967 yılında tamamladığı *Özbek Halk Ertaklarında Hatın-Kızlar Obrazi (Realizm ve Romantizm Tendentsiyaları Aspektida) [Özbek Halk Masallarında Kadın Tipi (Realizm ve Romantizm Eğilimleri Açısından)]* adlı tez çalışması, 1969 yılında *Halk Ağzaki İcadida Ayallar Obrazi [Halk Sözlü Yaratıcılığında Kadın Tipler]* adıyla kitap olarak yayımlanmıştır. Kitap iki bölümden oluşmaktadır. "Ertaklarda Hatın-Kızlar Tasviri" adlı birinci bölümde, masallardaki; ana, sevgili, eş, akıllı ve becerikli, vatansever ve kahraman, devlet erbabı ve olumsuz kadın tipler ayrı başlıklar altında incelenmiştir. "Ertaklarda Realizm ve Romantizm Tendentsiyaları" adlı ikinci bölümde ise, realist ve romantik bakış açısının masallardaki kadın tiplerinin tasvirine etkisi üzerinde durulmuştur.

Özbek masallarının incelendiği bir başka çalışma, Kamilcan İmamov'un *Özbek Satirik Ertakları [Hicvi Özbek Masalları]* adlı kitabıdır. Kitap, yazarın 1968 yılında hazırladığı *Özbek Satirik Ertaklarında Sotsial Motivlar [Özbek Hicvi Masallarında Sosyal Motifler]* adlı tez çalışmasına dayanmaktadır. Aynı türdeki masalların ilk defa bir arada değerlendirildiği çalışmada, mizahi ve hicvi masallar; konuları, motifleri ve tipleri bakımından incelenmiştir. Kitabın giriş kısmında, Özbek masalları hakkında yapılan ilk çalışmalar hakkında kısaca bilgi verilmiş ve N. P. Ostroumov'un kitapları başta olmak üzere, Özbek masalları hakkındaki ilk çalışmalar eleştirel bir gözle değerlendirilmiştir. Üç bölümden oluşan kitabın, "Satirik Ertakların Janr Hususiyatları" adlı birinci bölümünde, söz konusu masallardaki sınav motifi, komik kahraman tipi, destanlardaki komik kahraman tipi, Aldar Köse ve bu masallardaki çatışma konuları alt başlıklar halinde tartışılmıştır. "Sotsiyal Motifler" adlı ikinci bölümde masallardaki sosyal motifler örnekler verilerek incelenmiştir. Kitabın "Özbek

Satirik Ertakların Bediîy Hususiyatları" adlı son bölümünde, hicvi masallar konuları ve kahramanları bakımından tahlil edilmiştir.

Özbek masalları hakkında pek çok çalışması bulunan Ğayrat Calalov'un 1975-1980 yılları arasında biri Rusça olmak üzere dört kitabı yayımlanmıştır. Bu kitaplardan ilki 1975 yılında yayımlanan *Ertak ve Hayat* adlı kitaptır. Söz konusu kitaba ulaşma imkânımız olmadığı için, sadece kitabın künyesini vermekle yetiniyoruz.

Ğayrat Calalov'un masallar hakkındaki en dikkat çekici çalışması, *Özbek Halk Ertakları Poetikası [Özbek Halk Masalları Poetikası]* adlı kitabıdır. G. Calalov kitabının giriş kısmında masal türünün genel özellikleri üzerinde durduktan sonra, masallardaki fantezi konusunu işlemiştir. Birinci bölümde "Macaziy (Mecazî)", ikinci bölümde "Sehrlî-Fantastik (Sihirli Fantastik)" ve üçüncü bölümde de "Hayatîy-Satirik (Gündelik-Hicvî)" masallar; tür özellikleri, konuları, motifleri, tipleri ve formelleri bakımından tahlil edilmiştir.

G. Calalov'un *Özbek Folklorida Janrlarara Munasabat [Özbek Folklorunda Türler Arası İlişkiler]* adlı kitabı, Özbek masallarının halk edebiyatındaki diğer türlerle ilişkisinin kitap bütünlüğünde incelendiği tek örnek olması bakımından önemli bir çalışmadır. Kitabın başlığında "Özbek Folklorunda" ifadesi geçiyor olmasına rağmen, kitabın genelinde Özbek masallarının diğer türlerle ilişkisi konusu işlenmiştir. Bu bakımdan kitabın adı ile muhtevası uyumlu değildir. Üç bölümden oluşan kitabın girişinde masallarla ilgili genel bilgiler verilmiştir. Birinci bölümde, mecazî masallar olarak adlandırılan hayvan masallarının; destan, efsane, rivayet ve yazılı masallarla ilişkisi üzerinde durulmuştur. Sihirli masalların incelendiği ikinci bölümde; sihirli masalların diğer halk edebiyatı türleriyle ilişkisi ve sihirli masallardaki kahraman tipi değerlendirilmiştir. Son bölümde, hayatîy (gündelik) masalların mit, efsane, atasözü, bilmece ve koşukla ilişkisi konu edilmiştir.

G. Calalov'un yukarıda tanıtılan *Özbek Halk Ertakları Poetikası* ve özellikle de "*Özbek Folklorida Janrlarara Munasabat* adlı kitaplarını esas alarak hazırladığı *Uzbekskiy Narodniy Skazochniy Epos [Özbek Halk Masalsı Destanları]* adlı çalışması Taşkent'te Rusça yayımlanmıştır. Kitabın birinci bölümüne "Uzbekskiy skazki i ih raznovidnosti [Özbek Masalları ve Çeşitleri]", ikinci bölümüne "Uzbekskiy volşobniye skazki [Özbek Sihirli Masalları]", üçüncü bölümüne "Vzaimosvyaz i vzaimovliyanie skazok s drugimi janrami uzbekskogo folkloru [Masalların Özbek Folklorundaki Diğer Türlerle İlişkisi ve Etkisi]" ve dördüncü bölümüne ise "Grani Janra [Tür Özellikleri]" adları verilmiştir.

Hudaybergan Egamov'un *Sovet Şarkı Türkiy Halkları Ertakçılık Ananaları Tarihiden Oçerklar* adlı kitabı, Sovyetler Birliği döneminde Türk boylarının sihirli masallarının karşılaştırmalı olarak incelendiği ender yayınlardan biri olması sebebiyle, dikkat çekicidir. Egamov'un kitabı beş bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Türk boylarının masalları üzerinde yapılan çalışmalar üzerinde durulduktan sonra masallar; "Hayvan Masalları", "Sihirli-Fantastik Masallar" ve "Gündelik-Hicvî Masallar" başlıkları altında tasnif edilmiştir. İkinci bölümde masallardaki ortak olay örgüsü ve motifler üzerinde durulmuştur. Üçüncü bölümde masallardaki küçük oğlan, kadın, üvey ana vb. gibi ortak tipler tahlil edilmiştir. Dördüncü bölümde Türk boylarının sosyal hayatındaki unsurların incelenmesinde masalların kaynak olarak kullanılması konusu tartışılmıştır. Beşinci ve son bölümde ise, Türk boylarının sihirli masallarında; renk sembolizmi, benzetmeler, sıfatlamalar, atasözleri ve sözlü ve yazılı masal ilişkisi konu edilmiştir.

Özbek masalları konusunda bu dönemde hazırlanan çalışmalar arasında Malik Muradov ve Hacıakbar Şayhov tarafından hazırlanan *Hayatbahş Hayallar [Hayat Bahşeden Hayaller]* adlı kitabı da saymak gerekir. Kitapta; masallardaki fantezi unsurları, masal, mit ve efsane ilişkisi tahlil edilmiş, daha önce yapılan tasniflerden hareketle, Özbek masallarının tasnifi yapılmış ve tasnifteki başlıklarda yer alan masal türlerinin özellikleri üzerinde durulmuştur.

Kitap Bölümleri

Özbek masallarının incelendiği ikinci yayın türü, Özbek folklorunun geneli veya farklı alanları hakkında hazırlanan kitaplardır. Özbek folklorunun genelinin incelendiği el kitabı niteliğindeki çalışmalarda, kitapların bir bölümü masallara ayrılmış ve bu bölümlerde Özbek masalları hakkında bilgi verilmiştir. Özbek folklorunun farklı alanlarıyla ilgili konuların tartışıldığı kitaplarda ise, masalların incelenen konuyla ilgili yönleri, yine ayrı bir bölüm halinde değerlendirilmiştir.

Haşımcan Razzakov, 1965 yılında yayımlanan *Özbek Halk Ağzaki İcadida Satira ve Yumor (Farğana Materialleri Asasida) [Özbek Sözlü Yaratılığında Hiciv ve Mizah (Fergana Materyalleri Esasında)]* adlı eserinde, Fergana Vadisi'nden derlenen halk bilgisi ürünleri çerçevesinde, Özbek halk bilgisi ürünlerindeki hiciv ve mizahi unsurları incelemiştir. Kitabın "Epik Yaratıcılıkta Hiciv, Mizah ve Komik Kahraman" adlı üçüncü bölümünün "Hicvi Masallar ve Gayeleri" adlı birinci alt başlığında, Özbek masallarındaki hiciv ve mizah konusunu masallardan örnekler vererek tahlil etmiştir.

Gani Cahangirov'un hazırladığı *Özbek Balalar Folklori [Özbek Çocuk Folkloru]* adlı kitap, masalların da konu edildiği kaynaklardan biridir. Yazar, Özbek çocuk folklorunu tasnifinde, çocuk masallarını çocuk folklorunun bir türü olarak kabul etmiştir. Cahangirov, "Balalar Ertakları" (ss. 28-44) başlığı altında, önce Özbeklerde masal türünü adlandırmak için kullanılan terimler hakkında bilgi vermiştir. Çocuklara anlatılan masalları icra amacına göre; "Terbiye için anlatılan masallar" ve "Vakit geçirmek için anlatılan masallar" olarak iki başlık altında tasnif etmiştir. Bunların yanında, Özbek masal anlatıcıları hakkında bilgi vermiş ve çocuk masallarının özellikleri üzerinde durmuştur.

Bahadır Sarımsakov *Özbek Adabiyatida Seci [Özbek Edebiyatında Seci]* adlı çalışmasında, Özbek edebiyatındaki nesir eserlerde yer alan seci sanatını incelenmiştir. Yazar, birinci bölümde secinin tarifi ve türleri konusu üzerinde durduktan sonra, halk nesri ve klasik edebiyattaki nesir eserlerde yer alan seci türlerini tahlil etmiştir. Kitabın "Halk Nesrinde Seci ve Karakteri" adlı ikinci bölümünde, atasözleri ve destanlarla birlikte, masallarda yer alan seci örneklerini ele almıştır.

H. Razzakov, T. Mirzayev, A. Sabirov ve K. İmamov tarafından hazırlanan ve 1980 yılında yayımlanan *Özbek Halk Ağzaki Poetik İcadi [Özbek Halk Sözlü Yaratıcılığı]* adlı kitap Özbek halk edebiyatının el kitabı niteliğinde bir eserdir. Üniversitelerin ve pedagoji enstitülerinin filoloji fakültelerine yönelik olarak hazırlanan kitabın, 124-166 sayfaları arasında yer alan "Ertaklar" bölümü K. İmamov tarafından hazırlanmıştır. K. İmamov, Özbek masallarını "Hayvanlar Hakkındaki Masallar", "Sihirli Masallar" ve "Gerçekçi-Gündelik Masallar" başlıkları altında incelemiştir. Aynı kitap, K. İmamov, T. Mirzayev, B. Sarımsakov ve A. Sabirov tarafından gözden geçirilerek 1990 yılında yeniden yayımlanmıştır. Kitabın bu baskısının 187-215 sayfaları arasında yer alan "Ertaklar" bölümü, yine K. İmamov tarafından hazırlanmıştır.

Özbek halk edebiyatındaki nesir türler hakkında yaptığı pek çok çalışmasıyla tanınan Kamilcan İmamov'un *Özbek Halk Prozası [Özbek Halk Nesri]* adlı eseri, 1981 yılında yayımlanmıştır. İmamov, söz konusu kitabının "Ertaklar" adlı birinci bölümünde, önce Özbek Türklerinin masal türünü ifade etmek için kullandıkları terimler üzerinde durmuş ve masalların tasnifini yapmıştır. Daha sonra, Özbek masallarını konuları, kahramanları, motifleri vb. gibi özellikleri bakımından tahlil etmiştir.

Birinci baskısı 1980, gözden geçirilmiş ikinci baskısı ise 1990 yılında yayımlanan *Özbek Halk Ağzaki Poetik İcadı* adlı el kitabı niteliğindeki eserin daha hacimli bir benzeri, *Özbek Folklori Oçerklari* adıyla, iki cilt halinde yayımlanmıştır. Başta üç cilt olması planlanan eserin sadece iki cildi yayımlanabilmiştir. Eserin 1988 yılında yayımlanan birinci cildinde; folklor ürünlerinin yaratıcıları ve icracıları konusu üzerinde durulduktan sonra; atasözü, bilmece, tören folkloru ve koşuk türleri ayrıntılı olarak incelenmiştir. İkinci cilt 1989 yılında yayımlanmıştır ve bu ciltte ise Özbek folklorunun; efsane, rivayet, nakl, masal, fıkra, laf, askiye, halk tiyatrosu ve kukla gibi türleri, farklı bilim adamlarının hazırladığı bölümler halinde değerlendirilmiştir. Eserin ikinci cildinde masallar geniş bir çerçevede ele alınmış ve masal türü kitabın 61-128 sayfaları arasında incelenmiştir. İlgili bölümde; "Hayvan Masalları", "Sihirli Masallar" ve "Gündelik Masallar" K. İmamov tarafından tahlil edilirken, "Bilmeceli Masallar" Zubayda Husayinova tarafından ve "Çocuk Masalları" ise Ğani Cahangirov tarafından alt başlıklar halinde incelenmiştir.

Makaleler

Özbek masallarını inceleme konusu eden ve makale şeklindeki ilk çalışmalar, masal metinlerinin yayımlandığı kitaplarda yer alan "önsöz" veya "sonsöz" niteliğindeki yayınlardır. Bunun yanında, masallarla ilgili makalelerin yer aldığı bir başka yayın organı ise çeşitli dönemlerde yayımlanmaya başlayan dergilerdir. Başta 1958 yılından bu yana yayımlanmakta olan "Özbek Tili ve Adabiyati" dergisi olmak üzere, "Fan ve Turmuş" ve "Edebiy Miras" gibi dergilerde, masalların incelendiği çok sayıda makale yayımlanmıştır.

Özbek masalları hakkındaki ilk değerlendirmelerin yer aldığı çalışma, M. İ. Afzalov ve B. Karimov'un *Özbek Adabiyati 15 Yıl İçida [Özbek Edebiyatı 15 Yıl İçinde]* kitabında yayımlanan "Özbek Folklori" adlı makaleleridir. Makalenin yazarları, Özbek masallarından "Fantazili Masallar" ve "Hicvi Masallar" hakkında genel görüşlerini ve değerlendirmelerini ifade etmişlerdir. Fakat masallarda tür konusu ve masal türlerinin kendilerine özgü yönleri hakkında hiçbir bilgi vermemişlerdir.

Özbek masal metinlerini kitap bütünlüğünde ilk defa yayımlayan Büyük Karimiy, *Özbek Halk Ertaklari* kitabının "Halk Ertaklari" adlı önsözünde, yüzeysel olsa da, Özbek masalları hakkındaki ilk bilgileri vermiştir. Yazar, yazısının girişinde masal araştırmalarının önemi üzerinde durduktan sonra, pek çok Özbek masalında yer alan "kel tipi" hakkında bilgi vermiştir. Daha sonraki kısımlarda, kitapta yer alan masalları kısaca tahlil etmiştir.

Özbek masallarının incelendiği bir başka önemli çalışma Mansur İ. Afzalov'un "Halk Ertaklarining Tasnifi" adlı makalesidir. Afzalov bu makalesinde, bazı Rus bilim adamlarının masal çalışmaları üzerinde kısaca durduktan sonra, Özbek masallarını dört başlık altında sınıflandırmıştır. Daha sonra, bu başlıklara giren masalları; konuları, kahramanları, motifleri vb. bakımından tahlil etmiştir. Masalların tasnifi konusunun ele alındığı bir başka çalışma ise Kamilcan İmamov'un "Özbek Halk

Ertaklarının Tasnifi” adlı makalesidir. Yazar bu makalesinde Özbek masallarını sınıflandırmamış, masal sınıflandırmasının prensipleri üzerinde durmuştur. İmamov, masalları sınıflandırmak için, önce masalların diğer nesir türlerle ilişkisinin belirlenmesi gerektiğini ifade etmiş ve masal türünün diğer türlerle ilişkisi konusunda bazı değerlendirmelerde bulunmuştur.

Özbek masalları hakkında makale şeklindeki ilk incelemeleri bu şekilde tanıttıktan sonra, makaleleri tek tek tanıtmak yerine, işledikleri konuya göre sınıflandırarak yazar ve makale adlarını vermek yerinde olacaktır.

Özbek masallarının türleri ve bu türlere ait masalların bazı özellikleri hakkında çok sayıda çalışma yapılmıştır. Söz konusu çalışmalar arasında özellikle aşağıdaki iki makale dikkati çekmektedir: K. İmamov’un “Satirik Ertaklarda Konflikt [Satirik Masallarda Çatışma]” ve G. Calalov’un “Satirik Ertakların Bazı Hususiyatları [Satirik Masalların Bazı Özellikleri]”.

Özbek masalları hakkında çalışan bilim adamlarının üzerinde önemle durduğu konulardan bir diğeri, masalların kökeninin belirlenmesi olmuştur. G. Calalov ile H. Egamov’un birlikte hazırladıkları “Ertakların Kadim İldızı [Masalların Kadim Kökleri]” adlı makale ve K. İmamov’un “Özbek Halk Ertaklarının Tarihiy Asaslariga Dair [Özbek Halk Masallarının Tarihi Esaslarına Dair]” adlı makalesi bu alandaki önemli çalışmalar olarak sayılabilir.

Köken araştırmalarına benzer çalışmalar masallardaki bazı motifler üzerine de yapılmıştır. Çok sayıda makalede, Özbek masallarında sık kullanılan bazı motiflerin kökeni ve özellikleri konu edilmiştir. Bu makaleler arasında; K. İmamov’un “Ertaklarda Sınav Motivi [Masallarda Sınav Motifi]”, M. Corayev’in “Ertaklardaki Ananaviy Üç Yol Motivining Genезisi [Masallardaki Geleneksel Üç Yol Motifinin Kökeni]” adlı makaleleri dikkat çekicidir.

Özbek masallarında çok sık rastlanan tiplerin özellikleri, tarihi kökenleri ve bu tiplerin diğer halk edebiyatı türlerindeki şekilleri gibi konular da Özbek bilim adamlarının üzerinde durduğu konular arasındadır. Kamilcan İmamov’un “Ertaklarda Satirik Obrazlar İfadesi, Komizm Vasıtaları [Masallarda Satirik Tipler ve Komedi Vasıtaları]” ve “Calmağız-Cadugar Obrazi Talkiniga Dair [Calmağız-Cadugar Tipinin Yorumuna Dair]” adlı makaleleri ve H. Şakirova’nın “Özbek Sehrlı-Fantastik Ertaklarida İcabiy Obraz [Özbek Sihirli-Fantastik Masallarında Olumlu Tip]” makalesi, bu alanda hazırlanmış önde gelen çalışmalardır.

Masalların diğer halk edebiyatı türleriyle ilişkisi, özellikle de destanlarla ilişkisi, makalelerde sık sık tartışılan konular arasındadır. Masal ve destan arasındaki karşılıklı etkileşim; konu, tip, motif ve tasvir araçları bakımından tahlil edilmiştir. Bu konuda çalışan bilim adamları ve makaleleri şunlardır; K. İmamov “Dastanlarda Ertak Motivleri [Destanlarda Masal Motifleri]”, “Ertak ve Dastanlarda İdeal Kahraman Talkini Masalasiga Dair [Masal ve Destanlardaki İdeal Kahramanın Yorumu Meselesine Dair]”, R. Racabov “Zavarhan Dastanida Ertak Motivleri [Zavarhan Destanında Masal Motifleri]”, H. Abdullayev “Ertakdan Dastanga [Masaldan Destana]” ve S. Rozimbayev “Ertakların Dastanlardaki Bir Funktsiyasiga Dair [Masalların Destanlardaki Bir Fonksiyonuna Dair]”.

Tezler

Sovyetler Birliği döneminde Özbek masallarının incelendiği bu çalışmaların yanında, çeşitli üniversiteler ve enstitüler bünyesinde doktora düzeyinde sınırlı sayıda tez çalışması da yapılmıştır. Bizim ulaşabildiğimiz kadarıyla bu dönemde masallar

konusunda hazırlanan dört doktora tezi bulunmaktadır. Söz konusu doktora tez çalışmalarını hazırlayan kişiler ve tez konuları aşağıda verilmiştir.

Anara Möminova. *Özbek Halk Ertaklarida Hatın-Kızlar Obrazı (Realizm ve Romantizm Tendentsiyaları Aspektida) [Özbek Halk Masallarında Kadın Tipi (Realizm ve Romantizm Eğilimleri Açısından)]*. Alişer Navaiy Namidagi Semerkant Devlet Universiteti, Taşkent, 1967.

Kamilcan İmamov. *Özbek Satirik Ertaklarida Sotsiyal Motivlar. [Özbek Hicvi Masallarında Sosyal Motifler]*. A. Puşkin Namidagi Til ve Edebiyat İnstituti, Taşkent, 1968.

Gayrat Aripoviç Djalalov. *Genesis i Poetika Uzbekskoy Volşebnoy Skazki [Özbek Sihirli Masallarının Kökeni ve Poetikası]*. Taşkentskiy Gosudarstveniy Institut Kulturi. [Taşkent Devlet Kültür Enstitüsü], Taşkent, 1986.

Mamatkul Corayev. *Mağıçeskie çisla v uzbekskih narodnih skazkih (İstoriçeskie osnovi i poetičeskie funktsii) [Özbek Halk Masallarında Sihirli Rakamlar (Tarihi Temelleri ve Poetik Fonksiyonu)]*. Taşkent, 1987.

Özbek masalları üzerinde, metinlerin derlenmesi ve yayımlanması şeklindeki ilk çalışmaların çoğunun Rus bilim adamları tarafından yapılması ve bilimsel nitelikteki masal incelemelerinin Sovyetler Birliği döneminde başlaması, Rusya'daki masal araştırmalarının Özbek masal araştırmaları üzerinde etkili olması sonucunu doğurmuştur. Daha sonraki yıllarda masal üzerinde çalışan Özbek bilim adamlarının Sovyet sisteminin içinde yetişmiş olmaları, çalışmalarında Rusçayı kullanmak zorunda kalmaları ve Rusya'daki masal araştırmalarını yakından takip etmek durumunda olmaları, bu etkinin daha da artmasını sağlamıştır. Fakat Rusya'daki masal araştırmalarının Özbek masal araştırmaları üzerindeki bu etkisi, Özbek bilim adamlarının sadece Rus bilim adamlarının çalışmalarını taklit ettikleri veya özgün çalışmalar ortaya koyamadıkları şeklinde yorumlanmamalıdır. Bu dönemde, her ne kadar çalışmalarındaki hâkim görüş Sovyet bakış açısı olsa da, Özbek bilim adamları, masal araştırmalarında dünyadaki yeni yöntem ve yaklaşımları Rus bilim adamlarının çalışmaları üzerinden takip etmişler, bu sayede kendi boylarındaki masalların uluslararası özelliklerini ve kendine özgü yönlerini, yaptıkları bilimsel çalışmalarda başarılı bir şekilde ortaya koymuşlardır.

Bağımsızlık Dönemi

Özbekistan Cumhuriyeti'nin 1991 yılında bağımsız bir devlet olmasından sonra, Özbek bilim adamları, Sovyetler Birliği'nin belli dönemlerinde artan belli dönemlerinde de hafifleyen baskılardan tamamen kurtulmuş ve daha rahat bir çalışma ortamına kavuşmuşlardır. Bağımsızlık döneminde yaşanan ekonomik problemler gerçekleştirilen yayınların sayısını kısmen etkilemiş olsa da, Özbek folklorunun diğer türleri hakkındaki çalışmalarla birlikte, Özbek masalları hakkındaki çalışmalar da yayımlanmaya devam etmektedir. Bu dönemde, Özbekistan Bilimler Akademisi Alişer Nevayi Dil ve Edebiyat Enstitüsü masal metinlerinin yayını ve incelenmesi çalışmalarının merkezi halini almıştır. Bu kurumda çalışan bilim adamlarının yanı sıra Buhara ve Semerkant gibi büyük şehirlerdeki üniversitelerde çalışan bilim adamları Özbek masalları üzerinde çalışmalar yürütmektedir. Kamilcan İmamov, Memetkul Corayev, Cabbar İşankul, Şamirza Turdimov, Cumabay Yusupov gibi bilim adamları ve bunların yetiştirdiği öğrenciler son dönemde Özbek masal araştırmalarını yürüten kişilerdir.

Metin Yayınları

Özbek masallarının bağımsızlık dönemindeki metin yayınlarının bir kısmı daha önceki yayınlara, bir kısmı da yeni yapılan derlemelere dayanmaktadır. 1993 yılında yayımlanan *İkki Ay İkki Yulduz [İki Ay, İki Yıldız]* kitabında yayımlanan masallar, bu dönemde yapılan derlemelerde kaydedilmiştir. "Cihan Halkları Ertaklari" serisinin ilk kitabı olarak yayımlanan söz konusu kitapta, Özbek Köroğlu dairesi destanları hakkında yaptığı çalışmalarla tanınan Malik Muradov tarafından derlenen ve yayına hazırlanan 31 masal metni bulunmaktadır. Kitaptaki masalların bir kısmı daha önce yayımlanan masalların varyantı, bir kısmı ise adları yeni duyulan masallardır. Malik Muradov tarafından yazılan "Men-Ertakman [Ben Masalım]" adlı önsözün bulunduğu kitabın "İçindekiler" kısmında, her masalın adından sonra anlatıcının adı da verilmiştir.

Bu dönemde yayımlanan bir başka kitap ise *Dev Kız: Özbek Halk Ertaklari* adlı kitaptır. Bu kitap daha önce adını verdiğimiz pek çok metin yayımında emeği geçen Kamilcan İmamov tarafından yayına hazırlanmıştır. Kitapta çoğu daha önce yayımlanmamış 12 sihirli masal bulunmaktadır.

Aynı yıl Özbek masal metinlerinin yayımlandığı bir başka eser *Ming Bir Külgi* adını taşımaktadır. Söz konusu kitapta mizahi masallarla birlikte, mizahi özelliğe sahip rivayet, nakl, latife ve sözlü hikâyeler yayımlanmıştır. Daha önce yayımlanan 22 masal metninin bulunduğu kitap yine, Kamilcan İmamov tarafından yayına hazırlanmıştır.

Yine, 1994 yılında yayımlanan *Danişmand İskandar: Ertaklar* adlı kitap, içerdiği masalların derlendiği bölge bakımından diğer metin yayınlarından farklıdır. Tacikistan'da yaşayan Özbek masal anlatıcıları Baynazar Beknazarov, Cabbar Çarikulov ve Hıdır Turdiyev'in anlattığı 22 masal, Bahadır Sarımsakov tarafından derlenmiş ve yayına hazırlanmıştır. Kitapta bulunan masalların bir kısmı daha önce yayımlanan masalların varyantları, bir kısmı ilk defa yayımlanan masallardır.

Yeni derlenen masal metinlerinin yayımlandığı bir başka kaynak *Altın Vadiy Ertaklari* adlı kitaptır. Kitaptaki metinlerin çoğunluğunu masallar oluşturmaktadır ve söz konusu kitapta masalların yanında efsane ve rivayet metinleri de yer almıştır. Bu eserde yayımlanan masal metinleri Erkin Hudayberdiyev tarafından Fergana, Andican ve Namangan'dan derlenmiştir.

M. İ. Afzalov, H. Rasulov ve Z. Husayinova tarafından hazırlanan ve 1960-1963 yıllarında iki cilt olarak yayımlanan *Özbek Halk Ertaklari* kitabının bağımsızlık döneminde birden fazla yeni baskısı yapılmıştır. Bunlardan ilki 1995-1996 yıllarında yayımlanmıştır. Yine, *Özbek Halk Ertaklari* adıyla yayımlanan iki ciltlik kitaba, eski baskıdaki bazı masal metinleri alınmamıştır. 1995 yılındaki birinci ciltte 69 masal, 1996 yılında yayımlanan ikinci ciltte ise 40 tane masal metni bulunmaktadır. 1960-1963 baskısında bulunan M. İ. Afzalov'un yazdığı "Özbek Halk Ertaklari Toğrisida" adlı giriş yazısı ve yayımlanan masalların derleme bilgileri de bu baskıda verilmemiştir.

1998 yılında yayımlanan *Namangan Ertaklari* adlı kitapta, Namangan bölgesinden çeşitli tarihlerde derlenen masal metinleri bulunmaktadır. Kitapta yayımlanan 41 masal metninin bazıları Tacibay Gazıbayev'in hayattayken derlediği masal metinleri, bazıları ise Gazıbayev'in öğrencileri Nasiba Hacımuradkızı ve Abduşükür Sabirov'un günümüze yakın dönemlerde derledikleri masal metinleridir.

M. İ. Afzalov, H. Rasulov ve Z. Husayinova tarafından yayına hazırlanan, 1960-1963 yıllarında yayımlanan ve 1995-1996 yıllarında yeni baskısı yapılan iki

ciltlik kitabın bir başka baskısı da 2007 yılında, yine *Özbek Halk Ertaklari* adıyla yapılmıştır. Özbek Türklerinin bağımsızlıktan sonra kullandığı Latin alfabesiyle yayımlanan kitabın bu baskısı üç ciltten oluşmaktadır. Birinci ciltte 54, ikinci ciltte 47, üçüncü ciltte ise 82 masal metni yer almaktadır. Eserin 1960-1963 yıllarında yapılan baskısında bulunan M. İ. Afzalov'un yazdığı "Özbek Halk Ertaklari Toğrisida" adlı önsöz yazısının yerine, Mahkam Mahmudov ve Bahadır Sarımsakov'un hazırladığı "Nadir Hayalatning Songsiz Asmani" adlı yazı eklenmiştir. Ayrıca, kitabın ilk baskısında bulunan derleme bilgileri bu baskıda da korunarak liste halinde verilmiştir.

Özbek masallarının metin yayınları kısmında üzerinde durduğumuz son kitap, yukarıda adını verdiğimiz kitabın 2008 yılındaki Latin alfabesiyle yapılmış baskısıdır. Bu baskısı da *Özbek Halk Ertaklari* adını taşıyan kitapta, daha önceki baskılarda yer alan masal metinlerinden seçilen 41 masal metnine yer verilmiştir ve bu masalların derleme bilgileriyle ilgili hiçbir açıklama yer almamıştır.

Bağımsızlık dönemindeki metin yayınları çalışmalarının en önemli özelliği, masal metinlerinin kaynak kişilerden derlendiği gibi, yani masal metinlerine hiçbir müdahale yapılmadan yayımlanmış olmasıdır. Bilindiği gibi, Sovyetler Birliği döneminde, sözlü gelenekten derlenen halk bilgisi ürünlerinin yazıya geçirilmesinde özellikle milli ve dini unsurların ya tamamen çıkarılması ya da Sovyet sistemine hizmet edecek şekilde değiştirilmesi söz konusu olmuştur. Özbekistan'da bağımsızlık dönemiyle birlikte, metin yayınlarının büyük bir kısmı, daha önceden yayımlanan masal metinlerinin arşivdeki el yazma metinleriyle karşılaştırılarak yeniden yayımlanmaya başlanmıştır. İlk baskısı 1960-1963 yıllarında yapılan *Özbek Halk Ertaklari* adlı kitabın 2007 yılında yapılan baskısı, bu şekilde hazırlanan metin yayınlarının en dikkat çekici örneğidir.⁸

İncelemeler

Kitaplar

Özbek masallarının bağımsızlıktan sonra kitap bütünlüğünde inceleme konusu edildiği ilk çalışma, *Özbek Halk Ertaklarida Sehrlı Rakamlar* adlı kitaptır. Mamatkul Corayev'in 1987 yılında tamamladığı *Magičeskie čisla v uzbekskih narodnih skazkih (İstoričeskie osnovı i poetičeskie funktsii) [Özbek Halk Masallarında Sihirli Rakamlar (Tarihi Temelleri ve Poetik Fonksiyonu)]* adlı tez çalışmasının yeniden gözden geçirilmiş ilaveli baskısı olarak değerlendirebileceğimiz bu çalışmanın konusu Özbek masallarındaki formel sayılardır. M. Corayev kitabında, sihirli rakamların tarihi esasları konusu üzerinde durduktan sonra Özbek halk bilgisi ürünlerinin tümünde olduğu gibi, Özbek masallarında da sık rastlanan 3, 4, 5, 7, 9 ve 40 gibi formel sayıları masallardan verdiği örneklerle tahlil etmiştir.

Özbekistan'ın Harezmi bölgesi masallarının incelendiği ilk çalışma Cumabay Yusupov'un *Harezmi Ertagi ve Hayat Hakikati* adlı kitabıdır. Kitapta, Harezmi masallarının tasnifi ve tür özelliklerinden çok, bölgedeki masalların geçiş dönemlerinde düzenlenen törenlerle ilişkisi konu edilmiştir. Bu bakımdan diğer çalışmalardan farklı bir özelliğe sahiptir. Kitabın birinci bölümünde, Harezmi bölgesinden halk bilgisi ürünleri derleyen A. N. Samoyloviç'in masal derleme

⁸ Masal metinlerinin yayımlandığı "Özbek Halk Ertaklari" adlı kitabın 1960-1963 yıllarında yapılan baskısıyla 2007'de yapılan baskısında yer alan bazı masallardaki müdahale ve değişiklikler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Selami Fedakâr. *Özbek Sözlü Geleneğinde Masallar*. İzmir: Egetan Yayınları, 2011, ss. 145-146.

faaliyetleri değerlendirilmiştir. İkinci bölümde, masal ve tören ilişkisi, tarihi ve tipolojik olarak tahlil edilmiştir. Üçüncü bölümde masalların doğum ve düğün törenleriyle ve dördüncü bölümde ise cenaze ve yas törenleriyle ilişkisi ayrıntılı olarak incelenmiştir.

Bu kısımda tanıtacağımız son çalışma, yine Cumabay Yusupov tarafından hazırlanan *Harezmi Ertakları Poetikası [Harezmi Masalları Poetikası]* adlı kitaptır. Söz konusu kitap da daha önce tanıttığımız kitaplardan bazıları gibi, tez çalışmasının sonucu olarak ortaya çıkmıştır. C. Yusupov'un 1999 yılında hazırladığı *Harezmi Ertaklarının Genezisi, Asasiy Hususiyatları ve Poetikası [Harezmi Masallarının Kökeni, Temel Özellikleri ve Poetikası]* adlı tez çalışması 2005 yılında kitap olarak yayımlanmıştır. Yazar kitabının giriş kısmında, farklı tarihlerde Harezmi bölgesinden masal derleyen kişiler ve derledikleri masallar hakkında kısaca bilgi vermiştir. Birinci bölümde Harezmi halk edebiyatındaki nesir türleri ve masalların bu türler arasındaki yerini tartışmıştır. İkinci bölümde; masal ve yer adları, masal ve Avesta kitabı, masal ve koşuk ilişkisinden hareketle, masalların genel özelliklerini incelemiştir. İlk kitabında ele aldığı masalların geçiş dönemlerinde düzenlenen törenlerle ilişkisi konusuna, kitabın üçüncü bölümünde tekrar yer vermiştir. Dördüncü bölümde; Harezmi masallarındaki formel unsurlar ile masalların yapısal özellikleri üzerinde durmuş ve masalların varyantları konusunu değerlendirmiştir.

Kitap Bölümleri

Bağımsızlık döneminde kitap bölümü olarak hazırlanmış dikkat çekici tek çalışma K. İmamov'un 2008 yılında yayımlanan *Özbek Halk Nesri Poetikası [Özbek Halk Nesri Poetikası]* adlı kitabıdır. K. İmamov'un bu kitabını, 1981 yılında *Özbek Halk Prozası* adıyla yayımlanan kitabının genişletilmiş ve gözden geçirilmiş yeni baskısı olarak değerlendirmek mümkündür. İmamov'un kitabı giriş ve beş bölümden oluşmaktadır. Kitabın birinci bölümü "efsane", ikinci bölümü "rivayet", üçüncü bölümü "masal", dördüncü bölümü "fıkra" ve son bölümü ise "nakl" türüne ayrılmıştır. 104-196 sayfaları arasında yer alan "masallar" bölümünde Özbek masalları; tür özellikleri, konuları ve motifleri bakımından incelenmiştir. Daha sonra masallar; "Hayvan Masalları", "Sihirli Masallar" ve "Gündelik Masallar" başlıkları altında değerlendirilmiştir. K. İmamov'un bu kitabı, Özbek masallarının son veriler ışığı altında değerlendirildiği ve günümüze yakın dönemde yayımlanan bir çalışma olduğu için önemli bir eserdir.

Makaleler

Son dönemlerde Özbek masalları konusunda hazırlanan makalelerde büyük bir çeşitlilik olduğu gözlenmektedir. Bu çeşitliliğin ortaya çıkmasının en önemli sebebi, bağımsızlığın getirdiği rahatlama sayesinde, Özbek bilim adamlarının dünyadaki masal çalışmalarına ve son dönemlerde ortaya atılan teorik bakış açılarıyla hazırlanmış yayınlara doğrudan ulaşabilme imkânına kavuşmuş olmalarıdır. Bilimsel araştırmalardaki bağımsız çalışma imkânı sayesinde, günümüze yakın dönemlerde yayımlanmış olan makalelerde Özbek masallarının özellikleri farklı açılardan daha derinlemesine incelenmiş ve Özbek masallarının tür özellikleri, farklı masal türlerinin kendine özgü yönleri, masalların halk edebiyatındaki diğer türlerle olan ilişkisi vb. gibi konular tartışılmaya başlanmıştır. Ayrıca, Özbekistan'da dil ve edebiyat alanında en itibarlı dergilerden biri olarak kabul edilen "Özbek Tili ve Adabiyatı" dergisinin bağımsızlıktan sonraki dönemde de bu özelliğini koruyarak, Özbek masallarının

bilimsel yöntemlerle incelendiği makalelerin neredeyse tek yayın organı haline geldiğini özellikle belirtmek gerekmektedir.

Bağımsızlık döneminden sonra yayımlanan makalelerin hepsini bir makalede tanıtmanın mümkün olmayacağı düşüncesiyle, bu dönemde yayımlanan ve önemli olduklarını düşündüğümüz makaleleri, işledikleri konuya göre sınıflandırarak makalelerin künyelerini vermeyi tercih ediyoruz. Günümüze yakın dönemde, Özbek masalları konusunda hazırlanmış makalelerde işlenen konular ve makale adları aşağıda verilmiştir.

Özbek masallarının tür özellikleri ve masal türlerinin özellikleri: K. İmamov'un "Maişiy Ertaklarning Asasiy Hususiyatlari ve Tasnifi" ve "Ögay Kız Tipidagi Türküm Ertaklarning Ayrim Hususiyatlariga Dair" adlı makaleleri; B. Karimov'un "Özbek Halk Ertaklarning Bazi Bir Hususiyatlari Hakida-I" ve "Özbek Halk Ertaklarning Bazi Bir Hususiyatlari Hakida-II" makaleleri; S. Cumayeva'nın "Hayvanlar Hakidagi Ertaklarning Spetsifikasi" makalesi; C. Yusupov'un "Harezmi Ertaklarida Variantlilik" makalesi; K. Kadirov'un "Sehri-Fantastik Ertaklarda Epik Vakt Tüşünçasi" ve "Özbek Halk Sehri Ertaklarida Epik Mekan".

Özbek halk edebiyatındaki nesir türler ve masalların tasnifi: K. İmamov'un "Hayvanlar Hakidagi Ertaklarning Aralık Tipi", "Özbek Halk Ertaklarning Tasnifi" ve "Özbek Halk Nasri Janrlari Tasnifi" adlı makaleleri; M. Corayev'in "Özbek Halk Nasri Janrlarini Tasnif Kiliş Mezanlari" adlı makalesi.

Özbek masallarında sıklıkla yer alan dev, peri, yalmağız ve Hızır gibi tiplerin tahlil edildiği makaleler: C. İşankul'un "Dev Obrazining Bediiy Tasviri" makalesi; B. Cumaniyazov'un "Yalmağız Obrazining Kadimiy Ildizlari" makalesi; A. Kayumov'un "Pari Obrazining Genezisiga Dair Mulahazalar" adlı makalesi; F. Nurmanov'un "Özbek Halk Ertaklarida Hızır Obrazining Epik Talkini" makalesi ve K. İmamov'un "Pari Obrazining Mifo-Epik Talkini" adlı makalesi.

Masal motiflerinin ve formellerinin inceleme konusu edildiği makaleler: T. Rahmanov'un "Sehri Ertaklardagi Ayrim Motivlar Genezisiga Dair" makalesi; S. Cumayeva'nın "Hayvanlar Hakidagi Ertaklarning Syujet Motivlari Tizimi" makalesi; C. Yusupov'un "Harezmi Ertaklarida Ananaviy Başlama" makalesi; C. İşankul'un "Özbek Ertaklarida Tüş Motivini" ve B. Rahmanov. "Ertakda Formulaviy Tasvir" adlı makalesi.

Tezler

Bağımsızlık döneminden sonra Özbek masalları üzerinde hazırlanan tez çalışmalarının sayısında büyük bir artış olduğu görülmektedir. Tespitlerimize göre, Özbek masallarının, halk bilimi açısından incelendiği altı çalışma, dil özellikleri açısından incelendiği bir çalışma ve pedagojik önemi bakımından incelendiği iki doktora tez çalışması farklı tarihlerde hazırlanarak tamamlanmıştır. Söz konusu doktora tez çalışmalarını hazırlayan kişiler ve tez konuları, kronolojik olarak aşağıda liste halinde verilmiştir.

Koşmurad Beknazarov. *Özbek Halk Maişiy Ertaklari (Örganilişi, Tasnifi, Poetikasi) [Özbek Halk Gündelik Masallari (Araştırmalar, Tasnif, Poetika)]*. A. Kadiri Namidagi Devlet Madaniyat İnstituti, Taşkent, 1993.

Nuratdin Halilloyevich Dosanov. *Özbek Halk Ertaklari Tilida Anıqlavçılar [Özbek Halk Masallarının Dilinde Tamlayanlar]*. Nizamiy Namidagi Taşkent Devlet Pedagogika İnstituti, Taşkent, 1994.

Muslima Kadirovna Bazarova. *Kiçik Yaşdagı Maktab Okıvçılarıda Dostlık, Ortaklık Hissini Tarbiyalaşda Halk An'analarından Faydalanış (Özbek Halk Ertakları Vasıtasıda)* [Küçük Yaştaki Okul Çocuklarına Dostluk, Arkadaşlık Hissini Öğretmede Halk Geleneklerinden Faydalanma (Özbek Halk Masalları Vasıtasıyla)]. Nizamiy Namidagi Taşkent Devlet Pedagogika İnstitutı, Taşkent, 1994.

Salima Cumayeva. *Hayvanlar Hakidagi Ertakların Genetik Asasları ve Spetsifikası*. [Hayvan Masallarının Genetik Esasları ve Kendine Özgü Yönleri]. Alişer Navaiy Namidagi Til ve Edebiyat İnstitutı, Taşkent, 1996.

Nadira Nigmatovna Dosthodayeva. *Özbek Sehrli Ertakların Struktural Tahlili [Özbek Sihirli Masallarının Yapısal Tahlili]*. Alişer Navaiy Namidagi Til ve Edebiyat İnstitutı, Taşkent, 1999.

Dilfuzahan Aliyevna Abdurahimova. *Maktabgaça Tarbiya Yaşdagı Balalarnı Ahlakiy Ruhda Tarbiyalaşda Halk Ertaklarından Faydalanış [Okul Çocuklarını Ahlaklı Yetiştirmede Halk Masallarından Faydalanma]*. K. Niyaziy Namli Respublika İlmiy Tadkikat İnstitutı, Taşkent, 1998.

Cumabaviy Yusupov. *Harezmi Ertakların Genezisi, Asasiy Hususiyatlari ve Poetikası [Harezmi Masallarının Kökeni, Temel Özellikleri ve Poetikası]*. Alişer Navaiy Namidagi Til ve Edebiyat İnstitutı, Taşkent, 1999.

Mamura Abduhamidovna Sadikova. *Ügay Kız Tipidagi Turkum Ertakların Spetsifikası, Genezisi ve Badiiyati [Üvey Kız Tipi Dairesindeki Masalların Kendine Özgü Yönleri, Kökeni ve Estetiği]*. Alişer Navaiy Namidagi Til ve Edebiyat İnstitutı, Taşkent, 2003.

Kamaliddin Namazoviç Kadirov. *Özbek Sehrli Ertaklarında Zaman ve Mekan Talkini [Özbek Sihirli Masallarında Zaman ve Mekân Yorumu]*. Alişer Navaiy Namidagi Til ve Edebiyat İnstitutı, Taşkent, 2004.

Buraya kadar verilen bilgiler ışığı altında, Özbekistan'da masallar üzerinde yapılan çalışmaların tamamı, bütüncül bir bakış açısıyla değerlendirildiğinde, 19. yüzyılın sonlarında Rus bilim adamları tarafından başlatılan masal çalışmalarının, daha sonraki yıllarda Özbek bilim adamları tarafından daha sistemli bir hale getirildiğini, yayınlarda çeşitlilik sağlandığını ve günümüze kadar başarıyla sürdürüldüğü açıkça görülmektedir. Özbek folklor ürünlerinin genelini incelendiği birkaç istisna dışında, ilk dönemde yapılan masal çalışmaları, masal metinlerinin yayımlanmasından ibarettir. Sovyetler Birliği Dönemi ve Bağımsızlık Dönemi'nde ister popüler, isterse akademik olsun Özbek masallarının yayımlandığı kaynakları hazırlayan kişilerin çoğunun müracaat ettiği kurum, daha önce derlenen masal metinlerinin saklandığı "PDEE Folklor Arşivi" olmuştur. Arşivdeki masal külliyatı kullanılarak, kısmen PDEE tarafından çıkartılan "Özbek Halk İcadı" serisinde, kısmen de söz konusu kurumda görevli bilim adamlarının farklı dönemlerde yayımladıkları çalışmalar sonucunda, akademik seviyede masal yayınları ortaya çıkmıştır.

Özbek masallarının incelendiği nitelikli çalışmalar 1960'lı yıllarda, yani belli sayıda masal metni yayımlandıktan sonra ortaya çıkmış ve zamanla konu çeşitliliği sağlanarak günümüze kadar devam etmiştir. Özbekistan'daki ilk kuşak halk bilimciler tarafından kitap, kitap bölümü ve makale şeklinde hazırlanan inceleme çalışmalarında, Özbek masallarının genel özellikleri, sınıflandırılması, motifleri ve kahramanları üzerinde durulmuş ve belli bir bilgi birikimi sağlanmıştır. İkinci kuşak halk bilimciler, hocalarının çalışmalarını devam ettirerek, Özbek masallarının farklı açılardan incelendiği çalışmalara imza atmışlardır. Bu dönemde yapılan masal çalışmalarında tartışılan konular daha da genişlemiş ve Özbek masallarının tür

özellikleri ve türleri, masalların diğer türlerle ilişkisi, masal türlerinin, motiflerin tarihi kökenleri vb. gibi konuların derinlemesine incelendiği pek çok bilimsel çalışma yayımlanmıştır.

Kaynakça

- Afzalov, M. İ. (1964) *Özbek Halk Ertaklari Hakida*. Taşkent: Fan Neşriyatı.
- Baynazarov, Fayzulla. (1989) "N. P. Ostroumov İcadida Özbek Edebiy Mirası". Edebiy Miras, No: 2, ss. 60-65.
- Fedakâr, Selami. (2011) *Özbek Sözlü Geleneğinde Masallar*. İzmir: Egetan Yayınları.
- İmamov, K. (1974) *Özbek Satirik Ertaklari*. Taşkent: Fan Neşriyatı.
- Karimiy, B. (1939) "Özbek Halk Ertaklari". *Özbek Halk Ertaklari*. Taşkent: Özdavneşr.
- Mirzayev, T. (1972) "Özbek Folkloristikasının Tarakkıyat Tarihidan". *Özbek Tili ve Adabiyati*, S. 5, ss. 24-32.
- Mirzayev, T. (1979) "Folklor İlmining Maskani". *Özbek Tili ve Adabiyati*, S. 1, ss. 86-88.
- Nurmurodov, Yoldaş. (1983) "Özbek Halk Ertaklarning Nemisça İlk Tarcimasi". *Özbek Tili ve Adabiyati*, Sayı: 5, ss. 49-52.
- Togan, A. Zeki Velidi. (1981) *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*. (2. Baskı), İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Zarifov, Hadi. (1970) "Özbek Sovet Folkloristikası Tarihidan". *Özbek Sovet Folklori Meseleleri*. (Tadkikatlar, 1. Kitap) Taşkent: Fan Neşriyatı, ss. 218-281.